

Εκπαίδευση και εθνική ιδεολογία στις ελληνορθόδοξες κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στην καμπή του 20ού αιώνα¹

Αιμιλία Σαλβάνου

ΣΕΠ, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο

emilia.salvanou@gmail.com

Εισαγωγή

Η εκπαίδευση στις ελληνορθόδοξες κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατά τον 19ο και τις αρχές του 20ού αιώνα αποτέλεσε κεντρικό άξονα της κοινωνικής, πολιτικής και πολιτισμικής ζωής. Σε μια εποχή που η Οθωμανική Αυτοκρατορία αντιμετώπιζε βαθιές μεταβολές και οι εθνικισμοί στα Βαλκάνια ενισχύονταν, η εκπαίδευση δεν αφορούσε μόνο τη μετάδοση γνώσεων ή την κοινωνική ανέλιξη, αλλά αποτέλεσε εργαλείο για τη διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης και την προώθηση της εθνικής ιδεολογίας. Η συμβολή των τοπικών κοινοτήτων, των εκκλησιαστικών αρχών, των συλλόγων και του ελληνικού κράτους στη δημιουργία και λειτουργία του εκπαιδευτικού δικτύου αποκαλύπτει την πολυπλοκότητα των σχέσεων, των ανταγωνισμών και των ισορροπιών που διαμόρφωσαν την εκπαιδευτική πραγματικότητα της εποχής.

Το παρόν άρθρο εξετάζει την εξέλιξη της εκπαίδευσης στις ελληνορθόδοξες κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, με έμφαση στη συμβολή των διαφόρων φορέων και στην ανάμειξη του ελληνικού κράτους. Εστιάζεται ιδιαίτερα στην περιοχή της Ανατολικής Θράκης, αφ' ενός εξαιτίας της εγγύτητάς της με την Κωνσταντινούπολη και το Οικουμενικό Πατριαρχείο, αφ' ετέρου επειδή από το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα και ύστερα, και ιδιαίτερα στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, η περιοχή αποτελούσε

¹ Η παρούσα έρευνα διεξήχθη στο Κέντρο Έρευνας και Αξιολόγησης Σχολικών Βιβλίων και Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων (ΚΕΑΣΒΕΠ) που λειτουργήσε στο Τμήμα Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής της Φιλοσοφικής Σχολής του Α.Π.Θ. κατά το διάστημα 2016-2023.

πεδίο έντονων εθνικών και εθνοτικών ανταγωνισμών, κυρίως μεταξύ του ελληνικού και βουλγαρικού εθνικισμού. Στον ανταγωνισμό αυτό η εκπαίδευση είχε κεντρική θέση, αφού αφ' ενός αποτελούσε το όχημα της μετάβασης στις νεότερες ταυτότητες, αφ' ετέρου ήταν το σημείο που συναντιούνταν οι πολιτικές των κοινοτήτων, των μεσαίων στρωμάτων, του Οικουμενικού Πατριαρχείου και του ελληνικού κράτους. Μέσα από την ανάλυση των φορέων που εμπλέκονταν στην ελληνική εκπαίδευση, των στόχων της και των εκπαιδευτικών πολιτικών και πρακτικών, το άρθρο επιδιώκει να αναδείξει το ρόλο της εκπαίδευσης ως μηχανισμού ανάδειξης και διάχυσης εθνικών ταυτοτήτων σε μια περίοδο έντονων πολιτικών και κοινωνικών μετασχηματισμών. Το αρχειακό υλικό που έχει χρησιμοποιηθεί προέρχεται από το Ιστορικό Αρχείο του υπουργείου Εξωτερικών (ΙΑΥΕ).

Η εκπαίδευση στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ως το τέλος του 19ου αιώνα

Η Οθωμανική Αυτοκρατορία, παρά τους μύθους που επιβιώνουν στη σύγχρονη ελληνική εθνική μνήμη, δεν είχε απαγορεύσει την εκπαίδευση στις μη μουσουλμανικές κοινότητές της (Στάθης 2003-2004). Στο μιλλέτ των Ρωμιών, η εκπαίδευση υπήρχε ήδη από την Άλωση της Κωνσταντινούπολης, με ιδρύματα όπως η Μεγάλη του Γένους Σχολή, η Ακαδημία των Κυδωνιών και το Φροντιστήριο της Τραπεζούντας. Δύο βασικές φάσεις υπήρξαν καθοριστικές για την εξέλιξη της εκπαίδευσης: πρώτον, οι κοινωνικοοικονομικές μεταβολές του 18ου και των αρχών του 19ου αιώνα και, δεύτερον, οι οθωμανικές μεταρρυθμίσεις του 19ου αιώνα, οι οποίες κορυφώθηκαν με την ενίσχυση των εθνοτικών ανταγωνισμών στα τέλη του αιώνα και στις αρχές του 20ού.

Μέχρι τον 18ο αιώνα, η εκπαίδευση ήταν υπό την ευθύνη των κοινοτήτων και είχε κυρίως θρησκευτικό χαρακτήρα. Τα σχολεία λειτουργούσαν σε εκκλησίες και μοναστήρια, με έμφαση στη διδασκαλία των ιερών κειμένων και της ανάγνωσης, ενώ στα ανώτερα επίπεδα διδάσκονταν αριθμητική και λογαριθμητική (Σταυριανός 2019, 244). Την εκπαίδευση των κοριτσιών αναλάμβαναν ιδιωτικά γραμματοδιδασκαλεία, συνήθως από μορφωμένες γυναίκες που είχαν χηρέψει (Μπελιά 1995· Κωνσταντινίδου 1944· Παπαχριστοδούλου 1960).

Ο 18ος και ο 19ος αιώνας σηματοδότησαν μια σημαντική ανάπτυξη της εκπαίδευσης, εξαιτίας των ευρύτερων οικονομικών και κοινωνικών αλλαγών. Η Βιομηχανική Επανάσταση και η ανάπτυξη του εμπορίου δημιούργησαν νέες

ανερχόμενες τάξεις και νέες ανάγκες για εκπαίδευση. Παράλληλα, η διοίκηση της Αυτοκρατορίας άρχισε να εναρμονίζεται με τα δυτικά πρότυπα, γεγονός που επηρέασε και την εκπαιδευτική πολιτική (Μπέτσας 2003, 6).

Στο πλαίσιο του μιλλέτ των Ρωμιών, τρεις βασικοί φορείς διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στην ενίσχυση της εκπαίδευσης: Οι Έλληνες έμποροι υποστήριζαν την εκπαίδευση για να ενισχύσουν τη θρησκευτική και εθνική συνείδηση, να εξασφαλίσουν τις γνώσεις που απαιτούσε το εμπόριο και να καταστήσουν τις κοινότητες μέρος των ευρωπαϊκών διανοητικών ρευμάτων. Οι Φαναριώτες, επιδιώκοντας τη διατήρηση της επιρροής τους στην Υψηλή Πύλη, επένδυσαν στην εκπαίδευση ως μέσο αναπαραγωγής της ελίτ τους. Το Οικουμενικό Πατριαρχείο προώθησε την εκπαίδευση τόσο για την ενίσχυση των κοινοτήτων του όσο και για την αντιμετώπιση της καθολικής και προτεσταντικής προπαγάνδας, ενώ μέσω αυτής επιδίωξε να διατηρήσει μια σύνδεση με την παράδοση της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας (Γεδεών 1976, 1-2).

Η εκπαίδευση ενισχύθηκε από τις οθωμανικές μεταρρυθμίσεις, ιδιαίτερα μετά το Hattı-Humayun του 1856, το οποίο προέβλεπε την ίδρυση σχολείων στο πλαίσιο της ελεύθερης θρησκευτικής έκφρασης, αλλά υπό την κρατική εποπτεία (Μπέτσας 2003, 8). Κάθε κοινότητα όφειλε να καταθέσει τον κανονισμό λειτουργίας της στην Πύλη, ενώ η Πύλη ανέθεσε στο Οικουμενικό Πατριαρχείο την ευθύνη για τις μεταρρυθμίσεις στην εκπαίδευση των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων. Το 1868 ο Πατριάρχης Γρηγόριος ΣΤ΄ σύστησε την Κεντρική Εκκλησιαστική Επιτροπή, που αποτελούσε αναστύσταση της παλαιότερης Εκκλησιαστικής Πνευματικής Κεντρικής Επιτροπής και έθεσε την εκπαίδευση υπό την ευθύνη των μητροπολιτών (Αναγνωστοπούλου 1997, 383). Το 1873 ο Οικουμενικός Πατριάρχης Άνθιμος ΣΤ΄ δημιούργησε την «Πατριαρχική Κεντρική Εκπαιδευτική Επιτροπή» (Π.Κ.Ε.Ε.), η οποία αποτελούνταν από έξι μέλη, τρεις κληρικούς και τρεις λαϊκούς εκπροσώπους (Τσουρής 2015, 213-214). Σε κάθε κοινότητα, η Κεντρική Εφορεία, με επικεφαλής τον μητροπολίτη ή τον τοπικό ιερέα, διαχειριζόταν την εκπαίδευση, με επιτροπές που περιλάμβαναν έγκριτους λαϊκούς (Αναγνωστοπούλου 1997, 292-293).

Η σταδιακή ενίσχυση της εκπαίδευσης στις ελληνορθόδοξες κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας δεν ήταν απλώς αποτέλεσμα των μεταρρυθμίσεων αλλά και της αυξανόμενης εμπλοκής φορέων που στόχευαν στην εδραίωση μιας εθνικής ιδεολογίας. Στις αρχές του 20ού αιώνα, η εκπαίδευση δεν λειτουργούσε μόνο ως μηχανισμός κοινωνικής ανέλιξης, αλλά και ως εργαλείο ενίσχυσης της εθνικής συνείδησης, σε ένα πλαίσιο όπου οι εθνοτικές ανταγωνισμοί εντεινόταν. Αυτή η

δυναμική θα διαμορφώσει τις εκπαιδευτικές πολιτικές και τα εθνικά δίκτυα που θα αναπτυχθούν στη συνέχεια.

Εκπαίδευση και θεσμοί εντός και εκτός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας

Στην πράξη, και ιδιαίτερα όσο προχωρούσε ο 19ος αιώνας και φούντωναν οι εθνικοί ανταγωνισμοί, για την εκπαίδευση ενδιαφέρθηκαν περισσότεροι θεσμοί πέρα από τις κοινότητες και τις εφορείες τους. Την ανάπτυξη της εκπαίδευσης στήριξαν και οι σύλλογοι, που αποτέλεσαν επίσης φαινόμενο της εποχής. Ήδη από τα μέσα του 19ου αιώνα, και ιδιαίτερα στην τελευταία εικοσιπενταετία, οι φιλεκπαιδευτικοί σύλλογοι, οι αναγνωστικές λέσχες, τα αρχαιολογικά μουσεία και γενικότερα οι θεσμοί που διαμορφώθηκαν από τα μεσαία στρώματα, που αποτελούσαν πια διακριτό τμήμα της οθωμανικής κοινωνίας, ενίσχυσαν σημαντικά το αίτημα της εκπαίδευσης, τόσο σε ό,τι αφορούσε την ίδρυση σχολείων όσο και σε ό,τι αφορούσε το σχεδιασμό και τη λειτουργία τους. Σε ό,τι αφορά τη Θράκη, για παράδειγμα, η συστηματική οργάνωση της εκπαίδευσης ξεκινά με τον Φιλεκπαιδευτικό Σύλλογο Αδριανούπολης, ο οποίος ιδρύθηκε το 1872 για να υποστηρίξει την εκπαίδευση, ανάγνωση, διανοητική και ηθική ανάπτυξη των μελών του και της πόλης (Μαμώνη 1995, 37). Ο Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος διατηρούσε στενές σχέσεις τόσο με το Διδασκαλείο Θεσσαλονίκης και τον Ελληνικό Φιλολογικό Σύλλογο Κωνσταντινούπολης όσο και με προξενικές αρχές, μεταξύ των οποίων και η ελληνική. Ο Σύλλογος προώθησε την εκπαίδευση στο πρότυπο του Διδασκαλείου της Θεσσαλονίκης και στην κατεύθυνση δημιουργίας εκπαιδευτικού δικτύου στην περιοχή. Ενώ η δράση του ήταν ανεξάρτητη από αυτήν της Δημογεροντίας και της Κεντρικής Εφορείας, έστελνε μαζί τους τριμελείς εξεταστικές επιτροπές για να χαρτογραφήσει την κατάσταση της εκπαίδευσης στην περιοχή. Από το 1879 άρχισε να ενισχύει πιο συστηματικά την εκπαίδευση, με τη συντήρηση τοπικών εκπαιδευτηρίων, την παροχή υποτροφιών για φοίτηση στο Διδασκαλείο Θεσσαλονίκης και την ίδρυση και συντήρηση της «Σχολής του Λαού», όπου «κατά το σύστημα της εν Αθήναις εταιρίας των Φίλων του λαού θέλουσι διδάσκεσθαι ανάγνωσης και γραφή, αριθμητική, γεωγραφία, ιστορία, ιερά μαθήματα, φυσική και φυσική ιστορία» (Σαλβάνου 2006, 102-103). Παρόμοια ήταν η κατάσταση και σε άλλες πόλεις. Στη Ραιδεστό, για παράδειγμα, ο Θρακικός Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Ραιδεστού ιδρύθηκε το 1871 από ανθρώπους που «εφλέγοντο υπό διαπύρου έρωτος όπως καταρτισθώσιν εθνικώς τε και θρησκευτικώς, ανακαλούντες εις τους κόλπους του έθνους το μεγαλείον των προγόνων και την πατρών ευσέβειαν»

(Μανουηλίδης 1955, 41), με σκοπό την υποστήριξη των γραμμάτων με πρακτικές όπως η σύσταση σχολείων, η εξασφάλιση δασκάλων για τα χωριά και η εποπτεία των σχολείων. Μέσα σε λίγα χρόνια ίδρυσε βιβλιοθήκη, αναγνωστήριο και αρχαιολογικό μουσείο (Σαλβάνου 2006, 103-104).

Πέρα από τους τοπικούς συλλόγους, δημιουργούνταν φορείς που επηρέαζαν την εκπαίδευση και σε κεντρικό επίπεδο, τόσο στην Αθήνα όσο και στην Κωνσταντινούπολη. Τους φορείς αυτούς (κοινοτικούς, τοπικούς, και κεντρικούς) χρειάζεται να τους σκεφτούμε ως κόμβους ενός δικτύου, στο οποίο εντάσσονταν επίσης το Οικουμενικό Πατριαρχείο και το ελληνικό κράτος (και πιο συγκεκριμένα το υπουργείο Εξωτερικών μαζί με το Σύλλογο προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων και την Επιτροπή προς Ενίσχυσιν της Ελληνικής Εκκλησίας και Παιδείας). Στο δίκτυο αυτό συχνά τα πρόσωπα συμμετείχαν σε περισσότερους από έναν φορείς, λειτουργώντας ως γέφυρες και διευκολύνοντας τον συντονισμό. Το 1868, για παράδειγμα, ο πρόεδρος του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινούπολης, Ηροκλής Βασιιάδης πρότεινε στον πρότανη του Πανεπιστημίου Αθηνών Παύλο Καλλιγά να αναλάβει το Πανεπιστήμιο την πρωτοβουλία να καλέσει σε επιστημονικό συνέδριο όλους τους ελληνικούς συλλόγους από την Ελλάδα, την Ευρώπη και την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Αν και η πρόταση εγκρίθηκε, το σχέδιο τελικά δεν ευοδώθηκε εκείνη τη χρονιά, αλλά μερικά χρόνια αργότερα, το 1879, στον Φιλολογικό Σύλλογο Παρνασσό με πρόεδρο τον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο. Τότε, μέσα σε ένα κλίμα που η Αθήνα και η Κωνσταντινούπολη ανταγωνίζονταν για το ποια από τις δύο πόλεις αποτελεί το εθνικό κέντρο του ελληνισμού, αναγνωρίστηκε η σημασία του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου για την παιδεία στην Ανατολή. Δεν είναι τυχαίο, άλλωστε, που επανειλημμένα είχε χαρακτηριστεί «Υπουργείον εκπαίδευσεως των εν Τουρκία Ελλήνων τε και ελληνιζόντων» – ακόμη και από τον Σύλλογο προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων (Γιαννακόπουλος 1998, 137). Η εκπαίδευση στις ελληνορθόδοξες κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας γινόταν προσπάθεια να συντονιστεί με την εκπαίδευση στο ελληνικό κράτος σε επίπεδο προγραμμάτων και κυρίως στόχων, κυρίως σε ό,τι αφορούσε την καλλιέργεια και τη διάχυση της εθνικής ιδεολογίας.

Πιο συγκεκριμένα, σε ό,τι αφορά τους φορείς της εκπαίδευσης, στην Κωνσταντινούπολη κεντρικό ρόλο έπαιζε η φιλεκπαιδευτική και φιλανθρωπική αδελφότητα «Αγαπάτε Αλλήλους», που ιδρύθηκε το 1880 και είχε σκοπό τον κεντρικό σχεδιασμό και την υλική υποστήριξη της εκπαίδευσης των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων που βρίσκονταν στον έλεγχο του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Η αδελφότητα αντανάκλούσε την κοσμοθεωρία και την πολιτική της ανώτερης αστικής

τάξης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Άλλωστε στα μέλη της συγκαταλέγονταν επιφανείς προσωπικότητες του δημόσιου οικονομικού και πολιτικού βίου, όπως οι Γ. Ζαρίφης, Ζ. Στεφάνοβικ, Οδ. Νεγρεπόντης, Οδ. Ιάλεμος. Στην κατεύθυνση της ενίσχυσης της εκπαίδευσης η αδελφότητα «Αγαπάτε Αλλήλους» συνεργάστηκε με την Πατριαρχική Κεντρική Εκπαιδευτική Επιτροπή και τους κατά τόπους φιλεκπαιδευτικούς συλλόγους. Δραστηριοποιήθηκε στην ενίσχυση της παιδείας με την ίδρυση σχολείων και τον διορισμό δασκάλων κυρίως σε σλαβόφωνες κοινότητες όπου υπήρχε έντονη βουλγαρική δραστηριότητα, ώστε να αποτρέψει την προσχώρησή τους στην εξарχία. Ήταν ωστόσο προσανατολισμένη στην κοσμοθεωρία του Οικουμενικού Πατριαρχείου και συνεπώς στην ιδέα της ενότητας του χριστιανικού μιλλέτ. Πρακτικά αυτό σήμαινε ότι αναγνώριζε μεν τις εθνοτικές διαφορές εντός του χριστιανικού μιλλέτ, αλλά δεν επιθυμούσε να μετατραπούν σε μείζονα προσδιοριστικά στοιχεία πολιτικών ταυτοτήτων και να οδηγήσουν σε εθνικές συγκρούσεις (Εξερτζόγλου 1995· Βακαλόπουλος 1996 344-346· Μπελιά 1995, 94-100).

Ο πιο σημαντικός σύλλογος της Κωνσταντινούπολης, ωστόσο, και αυτός που τελικά έδωσε τον τόνο για τον τρόπο που καλλιεργήθηκε η ελληνική εθνική συνείδηση στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, ήταν ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως. Ιδρύθηκε το 1861 από την αστική τάξη της πόλης και μεταξύ των άλλων στόχων του συμπεριέλαβε την οργάνωση της εκπαίδευσης στις ελληνικές κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ώστε να στηρίξει τη νεοτερικότητα και την εθνική ταυτότητα. Εμπνεόμενος από τον ρομαντικό εθνικισμό, έθεσε ως στόχο αφ' ενός την καλλιέργεια της ελληνικής γλώσσας αφού από τη μια τη θεωρούσε προϋπόθεση για την ανάπτυξη ελληνικής εθνικής συνείδησης αλλά από την άλλη μεριά ενέτασσε στους δυνάμει ελληνικούς πληθυσμούς το σύνολο του χριστιανικού μιλλέτ, αφ' ετέρου την εξοικείωση ελληνορθόδοξων με το βασικό αφήγημα της τρισχιλιετούς συνέχειας. Πρακτικά αυτό σήμαινε ότι ενίσχυε χρηματικά τα σχολεία ενθαρρύνοντας την ίδρυση και στηρίζοντας τη λειτουργία τους (Εξερτζόγλου 1996).

Στο ελληνικό κράτος, κεντρικό ρόλο είχαν ο Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων και η Επιτροπή προς Ενίσχυσιν της Ελληνικής Εκκλησίας και Παιδείας. Ο Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων ιδρύθηκε το 1869 από εξέχουσες προσωπικότητες του ελληνικού κράτους, όπως οι Μ. Ρενιέρης, Γ.Γ. Παπαδόπουλος, Κ.Ν. Δόσιος, Κ. Παπαρρηγόπουλος, Ι. Σκαλτσούνης και Χ. Τρικούπης. Σε μια εποχή που η Μεγάλη Ιδέα συνομιλούσε όλο και πιο συστηματικά με τον αλυτρωτισμό, σκοπός του Συλλόγου ήταν να προσεταιριστεί τις οικονομικά ασθενέστερες κοινότητες μέσω της διάδοσης της εθνικής γλώσσας και παιδείας – που πρακτικά σήμαινε την ίδρυση και τη συντήρηση σχολείων, την επιλογή και τη μισθοδοσία των δασκάλων, αλλά και

την αποστολή διδακτικών εγχειριδίων και τη στήριξη των τοπικών συλλόγων (Βακαλόπουλος 1996, 340). Ο τρόπος που πολιτευόταν ο Σύλλογος, και κυρίως ο έντονα εθνικός του προσανατολισμός, προκάλεσε την αντίδραση της Πύλης, με αποτέλεσμα να αντικατασταθεί το 1884 ως φορέας του ελληνικού κράτους από την Επιτροπή προς Ενίσχυσιν της Ελληνικής Εκκλησίας και Παιδείας (Βακαλόπουλος 1996, 340· Μπελιά 1974-1975, 85-94· Μπελιά 1995, 101-107). Η Επιτροπή, αν και αποκατέστησε σε έναν βαθμό τις σχέσεις με την Πύλη, είχε, ωστόσο, πιο διευρυμένους στόχους από αυτούς του Συλλόγου. Συνεχίζοντας στη λογική της παρέμβασης στην εκπαιδευτική οργάνωση των κοινοτήτων που επιδοτούσε, είχε επεξεργαστεί συγκεκριμένο σχέδιο για την επιτυχία των στόχων της. Από τις εγκυκλίους της προς τους προξένους στις περιοχές που επιδοτούσε αποσαφηνίζεται ότι στις επιδιώξεις της περιλαμβάνονταν α) η κατάρτιση και η κατάλληλη προετοιμασία δασκάλων «δυναμένων να ανταποκριθούν στα επιπλέον καθήκοντα πράκτορος και κατηχητού», β) η χρησιμοποίηση καταλλήλων μεθόδων διδασκαλίας στο σχολείο και η ιδεολογική χρήση ορισμένων μαθημάτων για την αντιμετώπιση της βουλγαρικής προπαγάνδας και γ) η εποπτεία των σχολείων από τα κατά τόπους προξενεία (Μπελιά 1974-1975, 88· Μπελιά 1995, 107-110).

Το ζήτημα της προετοιμασίας δασκάλων ικανών να καλλιεργήσουν την εθνική ιδεολογία στους μαθητές τους απασχολούσε τους φορείς του ελληνικού κράτους που ασχολούνταν με την εκπαίδευση στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ήδη από τη δεκαετία του 1890, στη Θράκη δε από τις αρχές του 20ού αιώνα και είχε αποκρυσταλλωθεί στη συζήτηση για την ίδρυση διδασκαλείου (Μπελιά 1995, 126· ΙΑΥΕ 1906 16α, 2.10.1906/561). Το διδασκαλείο θα εξασφάλιζε την εκπαίδευση δασκάλων που θα μπορούσαν να ανταποκριθούν με επάρκεια στις νέες συνθήκες καθώς και τον κεντρικό σχεδιασμό της επιμόρφωσής τους. Στις σχετικές προτάσεις υπήρχαν και σχέδια για σύσταση διετούς διδασκαλείου αρρένων και θηλέων για αποφοίτους της δεύτερης γυμνασιακής τάξης, την ίδρυση μονοτάκτου υποδιδασκαλείου για αποφοίτους της Α΄ Γυμνασίου υπό την επίβλεψη του γυμνασιάρχη, όπως και προτάσεις για οργάνωση θερινών παιδαγωγικών μαθημάτων για τους δασκάλους, την προσθήκη παιδαγωγικού τμήματος ή τουλάχιστον την πρακτική διδασκαλία παιδαγωγικών μαθημάτων στο Γυμνάσιο και το Παρθεναγωγείο.

Τέλος, επιστέγασμα στην δομή της εκπαίδευσης στις ελληνορθόδοξες κοινότητες ήταν η επιθεώρηση των σχολείων. Στη θεσμοθέτηση της εποπτείας συμφωνούσαν όλοι οι εμπλεκόμενοι φορείς της εκπαίδευσης, όχι όμως πάντα για τους ίδιους λόγους. Για παράδειγμα, το ελληνικό κράτος ήθελε να ομογενοποιήσει την κατακερματισμένη εποπτεία από τις εκκλησιαστικές αρχές που ασκούσαν σε κοινοτικό επίπεδο σε μια

κατεύθυνση που θα ενισχύει την «εθνική εργασία» (Μπελιά 1995, 129). Όταν τελικά, στις αρχές του 20ού αιώνα, θεσμοθετήθηκε η εποπτεία των σχολείων στη Θράκη, η επιθεώρηση των σχολείων λειτούργησε ως πυρήνας για τη διάδοση της εθνικής ιδεολογίας μέσα από πρακτικές που σταθεροποιούσαν την ελληνική ταυτότητα και κυρίως μέσα από την ενίσχυση της παρουσίας του προξενείου στην καθημερινότητα των πληθυσμών.

Οι σχέσεις μεταξύ των διαφορετικών φορέων στο δίκτυο της εκπαίδευσης άλλοτε πύκνωναν και άλλοτε αραίωναν, άλλοτε λειτουργούσαν συμπληρωματικά και άλλοτε ανταγωνιστικά. Στις αρχές του 20ού αιώνα, όταν οξύνθηκαν οι εθνικοί ανταγωνισμοί, φαίνεται ότι το ελληνικό κράτος διεκδικούσε όλο και πιο ενισχυμένο ρόλο στα πράγματα, χρηματοδοτώντας συχνά την εκπαίδευση από μυστικά κονδύλια και προκαλώντας συχνά συγκρούσεις με τους άλλους φορείς. Μερικά παραδείγματα: Το 1894, με αφορμή την αλλαγή μητροπολίτη, ο πρόξενος στην Αδριανούπολη έγραφε στην Επιτροπή προς Ενίσχυσιν της Ελληνικής Εκκλησίας και Παιδείας ότι όσο ο μητροπολίτης υποστηρίζει το εθνικό έργο μπορούν να μην αναμειγνύονται και να εποπτεύουν από απόσταση, αλλά αν διαπιστώσουν ότι υπονομεύεται το εθνικό έργο, όπως με τον νέο μητροπολίτη, οφείλουν να αναμειχθούν πιο ενεργά (ΙΑΥΕ 1894 ααακ/γ, 12.7.1894/13, Πρόξενος Αδριανούπολης προς Επιτροπή προς Ενίσχυσιν της Ελληνικής Εκκλησίας και Παιδείας). Ένα χρόνο αργότερα, η Κεντρική Εφορεία Αδριανούπολης παραιτήθηκε, εξαιτίας της συνεχούς προσπάθειας του προξενείου να καθορίσει τα εκπαιδευτικά πράγματα και κυρίως τους διορισμούς των εκπαιδευτικών (ΙΑΜ κωδ. 13, 3.2.1895). Τέλος, το 1905, ο μητροπολίτης Αδριανούπολης έστειλε επιστολή στο Οικουμενικό Πατριαρχείο διαμαρτυρόμενος για το γεγονός ότι ο πρόξενος ήθελε να γίνεται η μισθοδοσία των δασκάλων απευθείας από το προξενείο και χωρίς τη διαμεσολάβηση των δασκάλων και διατυπώνοντας το φόβο ότι σκοπός του προξένου ήταν να διδάσκεται ο εθνικός ύμνος (ΙΑΜ κωδ. 2, 22.8.1905, 108-109). Στο τέλος, ωστόσο, ήταν η δυναμική της αλληλεπίδρασης μεταξύ των φορέων που διαμόρφωσε την εκπαιδευτική πραγματικότητα στις κοινότητες αυτές.

Εκπαίδευση και εθνική ιδεολογία: η ανάμειξη του ελληνικού κράτους

Το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, και ιδιαίτερα οι τελευταίες δύο δεκαετίες του (μετά δηλαδή το τέλος του Ρωσοτουρκικού Πολέμου του 1877-1878), ήταν μια περίοδος στην οποία οι βαλκανικοί εθνικισμοί ενδυναμώθηκαν, ιδιαίτερα μετά την ίδρυση του Πριγκιπάτου της Βουλγαρίας και την ανεξαρτησία της Ρουμανίας, της

Σερβίας και του Μαυροβουνίου. Καθώς ήταν φανερό πως η Οθωμανική Αυτοκρατορία βρισκόταν σε κρίση, τα αλυτρωτικά κινήματα στην περιοχή άρχισαν να ανταγωνίζονται εντονότερα για την κατοχύρωση εδαφών. Την περίοδο αυτή η εκπαίδευση συνδέθηκε με την προσπάθεια καλλιέργειας της εθνικής ιδεολογίας, και συνεπώς έπαιξε κεντρικό ρόλο στους εθνικούς ανταγωνισμούς στην περιοχή (Μπέτσας 2003· Σαλβάνου 2006). Σε ό,τι αφορά τις ελληνορθόδοξες κοινότητες, το συντονισμό είχαν οι προξενικές αρχές σε κάθε περιοχή, που αλληλογραφούσαν συστηματικά με το ελληνικό υπουργείο Εξωτερικών και την ελληνική πρεσβεία στην Κωνσταντινούπολη.

Στην περιοχή της Θράκης κεντρικό ρόλο στη διαδικασία διάχυσης της εθνικής ιδεολογίας μέσω της εκπαίδευσης έπαιξε το ελληνικό προξενείο στην Αδριανούπολη. Στόχος του ήταν να συγκροτήσει ένα εκπαιδευτικό δίκτυο, ώστε μέσω αυτού να διαχυθεί η εθνική ιδεολογία, ιδιαίτερα στη γενιά που μεγάλωνε (ΙΑΥΕ 1907, φάκ. 85, 21.11.07). Για να το πετύχει συνδύασε μια σειρά από πρακτικές που συνίσταντο τόσο στην οικονομική αρωγή των σχολείων και της λειτουργίας τους όσο και στην αξιοποίηση των κοινοτικών και εκκλησιαστικών δομών. Έτσι, από την τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αιώνα και ιδιαίτερα τα πρώτα χρόνια του 20^{ου} εντοπίζονται στα προξενικά αρχεία συστηματικοί εκπαιδευτικοί προϋπολογισμοί και αρχεία εξόδων και επιχορηγήσεων τακτικών (όπως από την Επιτροπή για την Ενίσχυση της Ελληνικής Παιδείας και Εκκλησίας που αναλάμβανε, ανάμεσα στα άλλα, μέρος της μισθοδοσίας) και έκτακτων. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έδειχνε το προξενείο στην ενίσχυση των σχολείων (πρωτοβάθμιων και νηπιοπαρθεναγωγείων) σε περιοχές που οι ταυτότητες ήταν αμφισβητούμενες (όπως, για παράδειγμα, σε σλαβόφωνες κοινότητες που παρέμεναν πιστές στο Οικουμενικό Πατριαρχείο) και σε αυτές που είχαν στρατηγική σημασία, αφού αποτελούσαν κέντρο για τα γύρω χωριά. Παράδειγμα για την πρώτη περίπτωση είναι η προσπάθεια του προξενείου Αδριανούπολης να ιδρυθεί νηπιοπαρθεναγωγείο στην κωμόπολη Γέννα για να συγκρατηθεί ο σλαβόφωνος πληθυσμός (ΙΑΥΕ 1893, φάκ. ΑΑΚ.Γ 21.7.1893/αρ.πρ. 22). Για τη δεύτερη περίπτωση παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση της κωμόπολης Μουσταφά Πασά: «[...] Η κωμόπολις αυτή κείται παρά τα βουλγαρικά σύνορα και τον σιδηροδρομικόν σταθμόν, περί τον οποίον εννοείται ο βουλγαρικός μετά του τουρκικού σιδηροδρόμου – κατοικείται δε κατά μεγάλην πλειοψηφίαν υπό βουλγάρων σχισματικών, διατηρούντων σχολεία καλώς κατηρτισμένα, των τε αρρένων και θηλέων. Αλλ' η εν αυτή Ελληνική κοινότης, καίτοι εξ εξήκοντα οικογενειών αποτελουμένη, όχι μόνον ένεκα της γεωγραφικής της κωμοπόλεως θέσεως, αλλά κυρίως διότι αποτελεί το κέντρον επτά πέριξ κειμένων ελληνικωτάτων χωρίων μετά πληθυσμού δώδεκα περίπου χιλιάδων, ούσα ούτως ειπείν ο προστάτης αυτών εν παντί ζητήματι, ένεκα της εν τη πόλει ταύτη

συγκεντρώσεως των πολιτικών και στρατιωτικών αρχών» (ΙΑΥΕ 1893, φάκ. ΑΑΚ.Γ 21.7.1893/αρ.πρ. 22).

Με τις επιλογές αυτές επιχειρούσε, μεταξύ των άλλων, να δώσει εθνικό πρόσημο σε εθνοτικούς ή κοινοτικούς ανταγωνισμούς και να ενισχύσει τη συσπείρωση στην ελληνική εθνική ιδεολογία – επιλογή που συχνά είχε αποτέλεσμα. Ο πρόξενος Δημαράς, για παράδειγμα, αναφέρει ότι το 1906 «[...] πολλάί οικογένειαι βουλγαρίζουσαι εν αμφοτέροις τοις προαστείοις, εν οίς κατοικεί οπωσδήποτε πεπυκνωμένος βουλγαρίζων πληθυσμός, τω Κυζηκίω και Κιρίς-Χανέ, διά καταλλήλων ενεργειών των ημετέρων απεσκίρτησαν της βουλγαρικής εκκλησίας και κατά την τελευταίαν απογραφήν απεγράφησαν ως Έλληνες εκκλησιαζόμενοι εν τοις ημετέροις ναοίς και αποστέλλουσαι τα τέκνα των εν τοις ημετέροις εκπαιδευτηρίοις» (ΙΑΥΕ 1906, φάκ. 16.1, 8.4.1906/αρ.πρ. 207).

Το έργο του προξενείου θα γινόταν πιο εύκολο αν αξιοποιούσε τις κοινοτικές και εκκλησιαστικές δομές – όπως και έκανε. Το προξενείο, συχνά με αντάλλαγμα τη στήριξη που προσέφερε σε ζητήματα της κοινότητας, κατόρθωνε να αξιοποιεί ήδη εμπεδωμένα δίκτυα προσέγγισης του πληθυσμού μέσω των μητροπόλεων και των κοινοτικών οργάνων. Για το λόγο αυτόν φρόντιζε να επηρεάζει το διορισμό των μητροπολιτών, ώστε να είναι θετικά διακείμενοι απέναντι στα εθνικά πράγματα, πράγμα όμως που δεν ήταν πάντα εύκολο (Αναγνωστοπούλου 1997:429-432). Γι' αυτό άλλωστε και ήταν συχνές οι αρνητικές αναφορές των προξένων για τους μητροπολίτες, που θεωρούσαν ότι εμποδίζουν το εθνικό τους έργο. Ο πρόξενος Αδριανούπολης Νικόλαος Ξυδάκης αναφέρει το 1907 ότι τα προβλήματα που εμφανίζονται στην αποτελεσματική λειτουργία του εκπαιδευτικού συστήματος στη Θράκη οφείλονται στο γεγονός ότι για πολύ καιρό είχε αφεθεί στη διοίκηση των μητροπολιτών: «[...] Η Θράκη αφέθη εξ ολοκλήρου εις την πνευματικήν διοίκησιν των Μητροπολιτών, ων οι πλείστοι και σήμερον έτι, τυγχάνουσι άνθρωποι μικροί και ποταποί, άνευ οικογενειακής ανατροφής, άνευ ψυχικού σθένους, άνευ εθνικού ιδεώδους, εν μόνον μέλημα έχοντες, την είσπραξιν της επιχορηγήσεως, τον αμέριμνον και κενόδοξον βίον» (ΙΑΥΕ 1907, φάκ. 54.3).² Παρ' όλα αυτά, δεν ήταν λίγες οι φορές που οι μητροπολίτες βοήθησαν ενεργά το προξενείο, όπως με το να υποβάλλουν τακτικά εκθέσεις για την «εκπαιδευτική και εθνική» κατάσταση των χωριών της περιφέρειάς τους, προσφέροντας έτσι στο προξενείο πολύτιμες πληροφορίες (ΙΑΥΕ 1902, φάκ. 63, 9.8.1902/391).³ Αλλά και ενέργειες με περισσότερο συμβολικό χαρακτήρα –όπως η ανάκρουση του εθνικού ύμνου της Ελλάδας παρουσία του μητροπολίτη– συνέβαλαν

² Αναφορά προξένου στην Αδριανούπολη Ν. Ξυδάκη προς Υπ.Εξ., 4.10.1907/αρ.πρ. 497.

³ Έκθεση μητρολίτη Μυρέων Στεφάνου για την εκπαιδευτική κατάσταση της περιφέρειάς του.

στη μεταστροφή του κλίματος και στη στενότερη συνεργασία μητρόπολης και προξενείου.

Σταθμό στην ιστορία της εκπαίδευσης αποτέλεσε η ίδρυση ελληνικού Γυμνασίου στην Αδριανούπολη μεταξύ των ετών 1878-1880 και η αναγνώρισή του ως ισότιμου με τα Γυμνάσια του ελληνικού κράτους λίγα χρόνια αργότερα, το 1885, με την κατάλληλη αναπροσαρμογή του προγράμματος. Η ίδρυση του Γυμνασίου στην Αδριανούπολη σηματοδότησε και την αύξηση του ενδιαφέροντος για τα εκπαιδευτικά πράγματα, η οποία επισφραγίστηκε και από την ίδρυση οικοτροφείων, προκειμένου να διευκολυνθούν οι μαθητές των γύρω περιοχών. Από το 1888 τα σχολεία αυτά φέρονται ως επιδοτούμενα από την Επιτροπή προς Ενίσχυσιν της Ελληνικής Εκκλησίας και Παιδείας (Μπελιά 1995, 116). Στις αρχές του 20^{ού} αιώνα η εικόνα είχε αλλάξει δραστικά: το 1904 λειτουργούσαν στην Αδριανούπολη σχεδόν εκατό ελληνικά σχολεία όλων των βαθμίδων, στα οποία δίδασκαν 185 δάσκαλοι και δασκάλες και φοιτούσαν πάνω από 8.000 μαθητές (Βακαλόπουλος 1996, 370-374). Παρόμοια ήταν η εικόνα και στη Ραιδεστό, στην άλλη μεγάλη πόλη/λιμάνι της Οθωμανικής Θράκης την εποχή αυτή. Εκεί, από τη δεκαετία του 1880, την ανάπτυξη της εκπαίδευσης προώθησε ο Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος της πόλης, αφού ενίσχυσε το διδακτικό προσωπικό του αρρεναγωγείου, συμπλήρωσε τα διδασκόμενα μαθήματα αλλά κυρίως φρόντισε για την ίδρυση και τη στελέχωση παρθεναγωγείου και νηπιαγωγείου στην πόλη (ΙΑΥΕ 1904, φάκ. 79, 22.1.1904, αρ.πρ. 51).⁴

Ένας από τους πυλώνες της εθνικής ιδεολογίας που προωθούσε το ελληνικό κράτος στις κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ήταν η ελληνική γλώσσα. Στο πλαίσιο των μαθημάτων θα έπρεπε τα παιδιά να μάθουν τη γλώσσα απαλλαγμένη από ξένες λέξεις και λαθεμένη προφορά. Η γλωσσική καθαρότητα, ωστόσο, ποτέ δεν αποτέλεσε αυτοσκοπό – ήταν πάντοτε συνδεδεμένη με τη διαμόρφωση της συλλογικής ταυτότητας της ελληνορθόδοξης κοινότητας, γεγονός που οδήγησε σε διαφορετικές εκτιμήσεις σε ό,τι αφορά την αυστηρότητα εφαρμογής του γλωσσικού κριτηρίου για τη συμπερίληψη ή τον αποκλεισμό από την εθνική κοινότητα. Έτσι, ενώ το ζήτημα της διδασκαλίας της ελληνικής γλώσσας αποτέλεσε κεντρικό στόχο της εκπαιδευτικής διαδικασίας στις αρχές του 20ού αιώνα, σύμφωνα με τη μαρτυρία του προξένου Αδριανούπολης Νικολάου, η αψεγάδιαστη προφορά της ελληνικής έμπαινε σε δεύτερη μοίρα, όταν από την πίεση για επίτευξη του γραμματικού αλάθητου διακυβευόταν η αναπτυσσόμενη εθνική ταυτότητα των πληθυσμών. Έτσι, σχολιάζοντας την έκθεση του γυμνασιάρχη Δ.Μ. Σάρρου για την ελλιπή γνώση των

⁴ Η έκθεση συντάχθηκε από τον Κ. Γεωργιάδη, μέλος της Εφορείας Ραιδεστού, και υποβλήθηκε στον Δ. Βικέλα, για χρήση στο Εκπαιδευτικό Συνέδριο της Αθήνας.

μαθητών σε ό,τι αφορά τη σωστή χρήση των ελληνικών, ο Τσορμπατζόγλου, που διεύθυνε τότε το προξενείο Αδριανούπολης, έγραφε ότι «είνε πολύ ολιγώτερον το κακόν της διατηρήσεως εισέτι δασέων τινών συμφώνων εν τη προφορά των μαθητών από την διακύβευσιν έστω και ελαχίστην των εν ταις καρδίαις αυτών αισθημάτων και ότι πάντως χάριν αβεβαίου κέρδους δεν είναι εύκολον να εκβιάσωμεν την θέλησιν των δύο ανωτέρω Κοινοτήτων [του Γιλδιμιμίου και Κιρισχανέ], αίτινες παρά την μεγάλην όντως πενιχρότητα – πνευματικήν και οικονομικήν – του πληθυσμού των, την οφειλομένην εις πολλά ιστορικά αίτια, τείνουσι πάντως προς διαρκή πρόοδον» (ΙΑΥΕ 1907, 7.3, 12.7.1907 /372). Η αντίληψη αυτή, άλλωστε, ανταποκρίνεται στον γενικότερο προβληματισμό για τη βαρύτητα του κριτηρίου της ελληνικής γλώσσας στη συμπερίληψη στο εθνικό φαντασιακό σώμα κοινοτήτων μη ελληνόφωνων. Όταν για παράδειγμα μια κοινότητα ήταν χριστιανική αλλά όχι ελληνόφωνη, φαίνεται ότι οι φορείς του ελληνικού κράτους που προωθούσαν την εθνική ιδεολογία έδειχναν ελαστικότητα. Στην ίδια έκθεση, για παράδειγμα, ο Σάρρος έγραφε «Να συνταχθώσι κατάλληλα αναγνωστικά ποικίλου περιεχομένου διά τα δημοτικά σχολεία της υπαίθρου, εις γλώσσαν απλουστέραν. Όσον αφορά δε τα ξενόφωνα (σλαυόφωνα, τουρκόφωνα, αλβανόφωνα...) χωρία δέον να ληφθή ιδιαίτερα πρόνοια ιν' ακολουθήσωμεν ίδιον σύστημα, παράλληλον προς το υπό των Γάλλων εν Τύνηδι και αλλαχού των κτήσεων αυτών και το των εν Αλσατία και Λωραίνη Γερμανών... Τα εν λόγω αναγνωστικά, εύληπτα όντα, δύνανται να χρησιμεύσωσι και τοις αναγνώσταις προς ανάγνωσιν» (ΙΑΥΕ 1907, 7.3, 28.6.1907/56).

Ένας δεύτερος πυλώνας ήταν τα μαθήματα ιστορίας και γεωγραφίας. Η κατασκευή μιας αφήγησης για την ιστορική συνέχεια του έθνους και για τον γεωγραφικό του χώρο βρίσκονταν στο κέντρο των ιδεολογικών στόχων της εκπαίδευσης. Γι' αυτό και δινόταν ιδιαίτερη βαρύτητα στην αποτελεσματική διδασκαλία των μαθημάτων αυτών, ακόμη και στο Παρθεναγωγείο. Δύο παραδείγματα για τη μεγάλη σημασία που αποδιδόταν στα μαθήματα αυτά. Το πρώτο από το Παρθεναγωγείο Αδριανούπολης, όπου το σχολικό έτος 1881-1882 γινόταν τόσο αποτελεσματικά η διδασκαλία της γεωγραφίας, ώστε στο τέλος του χρόνου οι μαθήτριες να είναι σε θέση να χαρτογραφούν από μνήμης την «εθνική χώρα» και ο πρόξενος Γεννάδης να κάνει ιδιαίτερη μνεία στην προσφορά της διευθύντριας του Παρθεναγωγείου Ε. Καραπαναγιώτου για την προσφορά της (ΙΑΥΕ 1882, 29/3, 5.7.1882).⁵ Το δεύτερο αφορά τις προτάσεις του προξένου Αδριανούπολης Νικολάου στην Επιτροπή προς Ενίσχυσιν της Ελληνικής Εκκλησίας και Παιδείας, το 1901, να αποκτήσει η διδασκαλία της ιστορίας και της γεωγραφίας εθνικό χαρακτήρα με τρόπο που να ενισχύει τις εθνικές διεκδικήσεις: «[...]

⁵ Αναφορά του προξένου Γεννάδη στο Σύλλογο προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων.

το προξενείον σπουδαίως μεριμνά, όσον είναι δυνατόν, περί της καλύτερας επιλογής του προσωπικού, όπερ καθοδηγεί εις την εθνικήν αυτού αποστολήν, [...] και δίδει το πρόγραμμα της τοιαύτης εργασίας, ώστε δια προφορικής αναπτύξεως της ελληνικής ιστορίας, συν της αρχαίας να διδάσκηται και η νέα, συν τη γεωγραφία της ελευθέρας Ελλάδος όλα τα ελληνικά δικαιώματα επί της Ευρωπαϊκής Τουρκίας, των νήσων και της Μικράς Ασίας, και να διακρίνουν τους μαθητές από τους βούλγαρους και σέρβους εχθρούς του Ελληνισμού και πάντως να λέγουν ότι είναι έλληνες χριστιανοί, και ουχί απλώς χριστιανοί, ως τους εσυνήθισεν ο κλήρος μας...» (ΙΑΥΕ 1901, φάκ. 65.1, υποφ. 3, 3.7.1901/207).

Ο τρίτος πυλώνας ήταν οι πρακτικές που συνδέονταν με την εκπαιδευτική διαδικασία, χωρίς ωστόσο να βρίσκονται στον πυρήνα της. Το αίτημα των κοινοτήτων στο προξενείο να χρηματοδοτήσει τα σχολεία ώστε να διαμορφωθούν οι «εν ταις Ελληνικοίς Γράμμασιν οι της Εθνικής αποκαταστάσεως σκαπανείς, οίτινες, της ώρας επιστάσης, θα διεκδικήσωσι λόγω τε και έργω τα επί της ωραίας ταύτης και πολυτίμου υπό πάσην έποψιν χώρας απαράγραπτα και ιστορικά δικαιώματα της Ελληνικής φυλής» (ΙΑΥΕ 1882, ακκ/γ, υποφ. 6, 4.11.1881) ήταν μία, αλλά όχι η μοναδική, από αυτές τις πρακτικές. Η χρήση στολών για τους μαθητές που θα είχαν εθνικά χαρακτηριστικά και τις οποίες θα φορούσαν σε όλες τις επίσημες μέρες και τους περιπάτους επιλέχθηκε και αυτή ως πρακτική ενίσχυσης του εθνικού γοήτρου: «Άπαντες σχεδόν οι μαθηταί του Γυμνασίου και της Αστικής σχολής φέρουσιν ομοιόμορφον στολήν, επί του περιλαιμίου τ' αρχικά γράμματα Ε.Γ. (Ελληνικόν Γυμνάσιον) και του αύξοντα αριθμού μέχρι τούδε μέχρι 625. Η στολή κατέστησε ως ευπαρουσίαστα τα σχολεία μας, και εις ημάς αυτούς και εις τους ξένους» (ΙΑΥΕ 1902, 67.1, 29.1.1902/618). Τέλος, οι σχολικές εκδρομές λειτουργούσαν ως συμβολικός τρόπος ενίσχυσης της εθνικής ταυτότητας. Ένα παράδειγμα: Την άνοιξη του 1907, το προξενείο Αδριανούπολης, όπου ήδη είχε μεταβεί ο Στυλιανός Γονατάς για να προωθήσει τα εθνικά σχέδια του ελληνικού κράτους, πρότεινε στον γυμνασιάρχη Δημήτριο Σάρρο, που επίσης ήταν συνδεδεμένος με το εθνικό κέντρο, να πραγματοποιήσει μια τριήμερη εκδρομή με τους μαθητές του στο διαμέρισμα των Σαράντα Εκκλησιών με στόχο την «εθνική αναψυχή». Η υποδοχή περιλάμβανε ανάκρουση εμβατηρίου, προσφώνηση εκ μέρους της Κεντρικής Εκπαιδευτικής Επιτροπής, σύσσωμη παράσταση των μαθητών, των δασκάλων τους και εκπροσώπων των Σωματείων των Σαράντα Εκκλησιών, παρέλαση της πομπής στους δρόμους της πόλης, επίσημη υποδοχή των Αδριανουπολιτών από τη Δημογεροντία και τον μητροπολίτη, επίσημο γεύμα και δείπνο όπου θα παραβρίσκονταν ο μητροπολίτης, οι τοπικές διοικητικές, πολιτικές και στρατιωτικές αρχές, οι πράκτορες, τα μέλη της

Δημογεροντίας και της Κεντρικής Εκπαιδευτικής Επιτροπής, η επί της υποδοχής Κεντρική Επιτροπή, οι πρόεδροι των σωματείων, ο δήμαρχος και ο διευθυντής της Κεντρικής Αστικής Σχολής (ΙΑΥΕ 1907, φάκ. 85, *Πρόγραμμα Υποδοχής του Ελληνικού Γυμνασίου Αδριανουπόλεως εν Σαραντακκλησίες*, 2.5. 1907).

Συμπέρασμα

Η εκπαίδευση στις ελληνορθόδοξες κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατά τον 19ο και τις αρχές του 20ού αιώνα αποτέλεσε τον κρισιμότερο ίσως παράγοντα για τη διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης και την προώθηση της ελληνικής ιδεολογίας. Σε ένα περιβάλλον ρευστότητας, όπου λειτουργούσαν παράλληλα, συμπληρωματικά ή ανταγωνιστικά, παραδοσιακές και νεοτερικές, εθνοτικές και εθνικές, καθώς και κοινωνικές και πολιτικές ταυτότητες, το σχολείο αποτέλεσε τον πόλο γύρω από τον οποίο πήραν σάρκα και οστά οι διαπραγματεύσεις αυτές και αναδύθηκαν οι νέες ταυτότητες. Το άρθρο επιχειρήσει να δείξει πώς οι θεσμοί –και εν προκειμένω οι εκπαιδευτικοί θεσμοί– δεν λειτουργούν αποκομμένα από το δίκτυο των υπόλοιπων θεσμών που τους περιβάλλον ούτε χωρίς τις αντίστοιχες υποδομές. Για τη λειτουργία της εκπαίδευσης στις ελληνορθόδοξες κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και πολύ περισσότερο για να μπορέσουν να λειτουργήσουν ως φορείς διαμόρφωσης και διάχυσης της εθνικής ιδεολογίας, χρειάστηκε να διαμορφωθεί και να λειτουργήσει ένα δίκτυο φορέων και πρακτικών που περιλάμβανε την ίδρυση και την οικονομική υποστήριξη σχολείων, τη στελέχωσή τους και την επιμόρφωση των δασκάλων και των διδασκαλισσών, τη συνεργασία κοινοτικών φορέων, μητρόπολης και Πατριαρχείου, συλλόγων στην Ελλάδα και την Οθωμανική Αυτοκρατορία και πολιτικών θεσμών του ελληνικού κράτους, καθώς και τη συμφωνία πάνω σε βασικές προγραμματικές αρχές που στη συγκεκριμένη περίπτωση αφορούσαν την ενίσχυση του «εθνικού σκοπού». Η χρονική στιγμή της ανάπτυξης του εκπαιδευτικού δικτύου –στιγμή πολιτικών κρίσεων στην Αυτοκρατορία και έντονων εθνικών ανταγωνισμών– μετέτρεψε την εκπαίδευση σε μηχανισμό αναπαραγωγής της εθνικής ιδεολογίας με κατά κανόνα αλυτρωτικό πρόσημο. Η γνωσιακή παράμετρος της εκπαίδευσης συμπλέκεται με το ιδεολογικό υπόστρωμα της εθνικής διεκδίκησης και με το συναισθηματικό φορτίο της εθνικής μνήμης. Η μελέτη της εξέλιξης της εκπαίδευσης υπό το πρίσμα αυτό, μαζί με τις πρακτικές που τη συμπλήρωναν, φωτίζει από νέες πλευρές την ιστορική διαδρομή των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων του τέλους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, τον τρόπο που διαμόρφωσαν την εθνική τους ταυτότητα ισορροπώντας ανάμεσα στις πολιτικές του ελληνικού κράτους και την οθωμανική πραγματικότητα, καθώς και το υπόστρωμα,

ιδεολογικό και συναισθηματικό, πάνω στο οποίο ακούμπησαν στη συνέχεια οι προσφυγικές ταυτότητες.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Αναγνωστοπούλου, Σία (1997), Μικρά Ασία, 19^{ος} αιώνας-1919. Οι ελληνορθόδοξες κοινότητες. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Βακαλόπουλος, Κωνσταντίνος (1996), Ιστορία του Βορείου Ελληνισμού-Θράκη. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.

Γεδεών, Μανουήλ (1976), Η πνευματική κίνησης του Γένους κατά τον ιη΄ και ιθ΄ αιώνα (εκδοτική φροντίδα Α. Αγγέλου-Φ. Ηλιού). Αθήνα: Ερμής.

Γιαννακόπουλος, Γιώργος (1998), Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως (1861-1922): Η ελληνική παιδεία και επιστήμη ως εθνική πολιτική στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Διδακτορική διατριβή. Αθήνα: Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, ΕΚΠΑ.

Εξερτζόγλου Χ. (1992), «Το “προνομιακό” ζήτημα», Τα Ιστορικά 9(16): 65-84.

Εξερτζόγλου, Χ. (1995), «Κοινωνική ιεραρχία, ιδεολογία και εθνική ταυτότητα: το νόημα της ίδρυσης της Φιλεκπαιδευτικής Αδελφότητας «Αγαπάτε Αλλήλους», Τα Ιστορικά 22: 85-118.

Εξερτζόγλου, Χ. (1996), Εθνική Ταυτότητα στην Κωνσταντινούπολη τον 19^ο αιώνα. Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως, 1861-1912. Αθήνα: Νεφέλη.

Κωνσταντινίδου, Γ. (1944), «Η εν Αδριανουπόλει ελληνική κοινότης. Εκπαιδευτήρια και σωματεία». Θρακικά ΙΘ': 39-59.

Μπελιά, Ε. (1995), Εκπαίδευση και αλυτρωτική πολιτική-η περίπτωση της Θράκης 1856-1912. Θεσσαλονίκη.

Μπελιά, Ε. (1974-1975), «Η δραστηριότητα του εν Αθήναις Συλλόγου προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων υπέρ του Ελληνισμού της Θράκης», Αθηνά: 75: 85-94.

Μπέτσας, Γ. (2003), Θεσμικές και λειτουργικές όψεις της εκπαίδευσης των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων της οθωμανικής επικράτειας: από την έναρξη των μεταρρυθμίσεων του τανζιμάτ έως την επανάσταση των νεοτούρκων. Διδακτορική διατριβή. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

Παπαχριστοδούλου, Π. (1960), «Τα ελληνικά γράμματα τον ΙΗ΄ και ΙΘ΄ αιώνα στην Θράκη», Αρχείον του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού 25: 255-256.

Σαλβάνου, Αι. (2006), Όψεις της διαδικασίας νεοτερικού μετασχηματισμού στις ελληνορθόδοξες κοινότητες της ύστερης Οθωμανικής Αυτοκρατορίας: οι περιπτώσεις της Αδριανούπολης και της Ραιδεστού (1878-1908). Α δημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή. Μυτιλήνη: Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

Τσουρής, Ν. (2015), «Η Εκπαιδευτική Δραστηριότητα των Ελληνορθόδοξων στην Οθωμανοκρατούμενη Θράκη (1830-1878)», στο Σέργης, Μ. κ.ά. (επιμ.), Όψεις της Ιστορίας και του Πολιτισμού της Θράκης. Κομοτηνή: Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών Δ.Π.Θ., Περιφερειακή Διεύθυνση Π/θμιας και Δ/θμιας Εκπαίδευσης Αν. Μακεδονίας και Θράκης, 207-225.

Στάθης, Π. (2003-2004), «Το κρυφό σχολειό: διαδρομές του μύθου, διαδρομές της ιστορίας». Πρακτικά συνεδρίου «Η ιστορία ως διακύβευμα, Μορφές σύγχρονης ιστορικής κουλτούρας», cd ένθετο στο Historein 4.

Σταυριανός, Κ. (2019) «Η παιδεία από την Άλωση μέχρι τον 17^ο αι.», Κοινωνία 60/1: 235-251.